

УДК 343.119.3

Оксана Крукевич,*аспірант кафедри правосуддя
Київського національного університету імені Тараса Шевченка*

МІЖНАРОДНІ ПРАВОВІ СТАНДАРТИ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ПРАВ НЕПОВНОЛІТНІХ УЧАСНИКІВ КРИМІНАЛЬНОГО ПРОВАДЖЕННЯ

Статтю присвячено аналізу міжнародних правових стандартів забезпечення прав неповнолітніх осіб у кримінальному провадженні, визначенню їх правової природи та значення. Автором досліджується питання класифікації міжнародних стандартів за різними критеріями з метою забезпечення більш ефективного, швидкого й правильного використання їх під час здійснення гармонізації національного законодавства у сфері захисту прав і свобод неповнолітніх учасників кримінального провадження.

Ключові слова: міжнародні правові стандарти, міжнародне право, кримінальне провадження, неповнолітні учасники, забезпечення прав, судове провадження, судовий розгляд, попередження злочинності.

Постановка проблеми. Забезпечення прав і свобод учасників кримінального провадження, створення гарантій їх реалізації на стадії судового провадження має розглядатись державою як найважливіше завдання, виконання якого визначає демократичну спрямованість не лише кримінального провадження, а й державного устрою в цілому.

Міжнародні стандарти у сфері забезпечення прав людини варто розглядати як підставу для міждержавного співробітництва з питань їх забезпечення й захисту, а також діяльності спеціальних міжнародних органів, які спостерігають за дотриманням і захистом прав людини.

О.П. Кучинська влучно зазначає що імплементація міжнародних стандартів забезпечення прав людини, визнаних європейським і загальносвітовим співтовариством, у кримінальну процесуальну діяльність є об'єктивною необхідністю на шляху прагнення України бути рівноправним учасником міжнародних відносин [2, с. 58].

Перед законодавцем та вченими постає завдання забезпечити відповідність національного законодавства міжнародно-правовим стандартам, не руйнуючи наявні ефективні правові механізми захисту прав і законних інтересів учасників кримінального провадження.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Відомі правники зробили суттєвий внесок у розроблення питання міжнародних стандартів у сфері захисту прав людини, зокрема й дитини. Такими вченими є Л.І. Беляєва, Е.В. Бережко, Н.С. Єрмишина, О.О. Венецька, О.А. Зайцев, Б.І. Ісмаїлов, О.П. Кучинська, О.М. Литвинов, Л.А. Луць, Є.С. Назимко, П.М. Рабінович, О.М. Солоненко, Н.В. Спесівов, В.Г. Уваров, Ю.В. Щокін та інші автори.

На міжнародному, європейському й національному рівнях існує низка правових документів, які потребують застосування системного підходу в їх вивченні та впровадженні в практичну діяльність.

Метою статті є здійснення детального й повного аналізу всіх стандартів, що стосуються сфери захисту прав та інтересів неповнолітніх учасників кримінального провадження, задля забезпечення можливості використання міжнародних стандартів як у законотворчій, так і в практичній діяльності, що є необхідним під час удосконалення національного законодавства з урахуванням вимог міжнародної спільноти.

Оскільки стандарти прав дитини в кримінальному провадженні, на нашу думку, мають відігравати орієнтуючу, а нерідко також юридико-регулюючу роль, їх інтерпретація повинна бути уніфікованою, що сприятиме більш ефективному дотриманню й виконанню затверджених і визнаних міжнародним співтовариством норм поведінки.

Виклад основного матеріалу. Питання, що стосуються захисту прав і свобод людини й громадянина, до 1948 р. були об'єктом внутрішньодержавної політики. Після завершення Другої світової війни Організація Об'єднаних Націй (далі – ООН) ухвалила Загальну декларацію прав людини, оскільки вже тоді стало зрозуміло, що без застосування в міжнародному праві та в усіх державах світу певних праволюдних показників, яким мають відповідати всі національні позитивно-правові системи, існуватиме ризик повторення жахливих порушень прав людини, які мали місце під час війни [4, с. 19].

Для розуміння природи й особливостей міжнародних стандартів прав людини неабияке методологічне значення має прийнята 4 грудня 1966 р. Резолюція Генеральної Асамблеї ООН № 41/120 «Встановлення міжнародних стандартів у сфері прав людини», у якій було викладено керівні принципи, що мають враховуватись під час розробки міжнародних документів в окресленій сфері. Зокрема, такі документи повинні «узгоджуватись з існуючим зводом міжнародно-правових норм у сфері прав людини; мати фундаментальний характер і ґрунтуватись на притаманних людській особистості гідності

й цінності; бути достатньо чіткими або служити джерелом прав та обов'язків, які піддаються визначенню й здійсненню; передбачати, де це доречно, реалістичний та ефективний механізм здійснення, у тому числі системи подання доповідей; користуватись широкою міжнародною підтримкою» [6].

Особливої актуальності набувають міжнародні стандарти забезпечення прав неповнолітніх осіб у кримінальному провадженні, оскільки через фізичну й розумову незрілість, а також притаманну їм вразливість неповнолітні учасники провадження не в змозі повною мірою використовувати всі можливі засоби захисту своїх прав, а їх законні представники дуже часто у зв'язку з відсутністю достатніх юридичних знань і притаманною загальною необізнаністю також не здатні забезпечити належне представництво неповнолітніх.

У Керівних принципах, що стосуються правосуддя з питань, пов'язаних з участю дітей-жертв та свідків злочинів, затверджених Генеральною Асамблеєю ООН 22 липня 2005 р., вказується, що кожна дитина – це унікальна й така, що має велику цінність, особистість, індивідуальна гідність, особливі інтереси та приватне життя якої повинні бути визнані й перебувати під захистом.

Світовим співтовариством у міжнародних актах (конвенціях, деклараціях, резолюціях) сформульовано універсальний принцип пріоритетного захисту прав та інтересів неповнолітніх. Суть цього принципу полягає в покладенні на державу обов'язку із забезпечення першочергового захисту прав та інтересів дітей під час проведення внутрішньої соціальної й кримінальної політики. Під час здійснення національним законодавцем регламентації кримінального провадження за участю неповнолітніх осіб обов'язково повинні бути враховані міжнародні стандарти забезпечення прав неповнолітніх осіб у кримінальному провадженні. При цьому варто взяти до уваги той факт, що міжнародні стандарти забезпечення прав неповнолітніх осіб у кримінальному провадженні не можна враховувати як окремі, самостійні положення, оскільки вони тісно пов'язані з фундаментальними міжнародними стандартами прав особи та зумовлені ними.

Міжнародні стандарти забезпечення прав неповнолітніх осіб у кримінальному провадженні являють собою конкретизацію, доповнення і в деяких випадках розширення змісту загальних положень, що стосуються статусу особи в кримінальному провадженні (права на доступ до правосуддя, на справедливий судовий розгляд, на свободу й особисту недоторканість тощо), з урахуванням специфіки суб'єкта захисту.

Міжнародні стандарти захисту прав людини, зокрема й у кримінальному провадженні, та міжнародні стандарти забезпечення прав неповнолітніх осіб у кримінальному провадженні співвідносяться між собою як ціле і його частина та не можуть розглядатись окремо. У міжнародному захисті прав неповнолітніх учасників кримінального провадження застосовуються всі міжнародні стандарти, пов'язані з правами

людини. Такий підхід свідчить про наділення неповнолітніх усіма правами й можливостями дорослих, а також спеціальними правами, зумовленими їх віковими особливостями.

Нормативну базу міжнародних стандартів забезпечення прав неповнолітніх осіб у кримінальному провадженні становлять загальноприйняті норми й принципи міжнародного права, міжнародні договори, а також норми законодавчих актів, які мають рекомендаційний характер.

Для цілісного уявлення про систему міжнародних стандартів забезпечення прав неповнолітніх учасників кримінального судочинства доцільно провести їх класифікацію. Розподіл міжнародних стандартів за різними критеріями дасть змогу більш ефективно, швидко й правильно використовувати їх під час здійснення гармонізації національного законодавства у сфері захисту прав і свобод неповнолітніх учасників кримінального провадження, а також значно спростить пошук необхідних у кожному конкретному випадку стандартів, чим сприятиме використанню цих положень в окремих кримінальних провадженнях.

Питання класифікації стандартів прав особистості у сфері кримінального судочинства неодноразово розглядалось у спеціальній літературі, а також було предметом обговорення на міжнародних форумах і конференціях. При цьому, як правило, виділяються стандарти прав осіб, які піддаються кримінальному переслідуванню та перебувають під вартою, стандарти прав жертв злочинів, стандарти здійснення правосуддя щодо неповнолітніх, стандарти, що стосуються механізмів міжнародного співробітництва, стандарти незалежності судових органів, стандарти застосування покарання до неповнолітніх [3, с. 5] тощо.

Міжнародні стандарти забезпечення прав неповнолітніх учасників кримінального провадження ми пропонуємо розглядати як частину цілого.

П.М. Рабінович та О.О. Венецька вважають, що здійснювати класифікацію міжнародних стандартів прав людини необхідно за такими критеріями:

– залежно від онтичного статусу: номінальні (термінологічні, текстуальні) стандарти, до яких належать самі лише назви прав і свобод людини, що вжиті в міжнародних актах, та фактичні (змістові) стандарти, до яких відносять зафіксовані у вказаних джерелах змістові й обсягові показники таких прав і свобод;

– за деонтичним статусом: обов'язкові стандарти, втілення яких є формально необхідним для відповідних держав і може забезпечуватись застосуванням міжнародних політико-юридичних санкцій, та рекомендаційні стандарти, які хоч і не мають формальної обов'язковості, проте також забезпечені міжнародно-політичними (морально-політичними) санкціями;

– за простором (територією) дії: всесвітні (загальноцивілізаційні, глобальні) та регіональні (зокрема, континентальні) стандарти;

– за колом адресатів: загальні (стосуються всіх людей) та спеціалізовані (адресовані чле-

нам лише певних соціальних спільнот, угруповань, наприклад дітям, жінкам, біженцям) стандарти;

– залежно від суб'єкта встановлення: стандарти ООН, ЮНЕСКО, Ради Європи, Європейського Союзу [4, с. 27].

Розглядаючи питання класифікації міжнародних стандартів забезпечення прав неповнолітніх учасників кримінального провадження, на нашу думку, необхідно враховувати цілі створення стандартів, а також виходити з того, що мова йде про систему нормативних вимог, які містяться в загальних стандартах прав людини.

Важливо враховувати, що елементами класифікаційної системи при цьому, як правило, виступають не самі документи (правові акти), а положення, вимоги, що в них містяться. Водночас залежно від обов'язковості джерела, яке закріплює найважливіші права неповнолітніх учасників кримінального провадження, варто виділити міжнародні стандарти здійснення кримінального провадження за участю неповнолітніх, що містяться в обов'язкових міжнародних актах, та міжнародні стандарти здійснення кримінального провадження за участю неповнолітніх, що містяться в рекомендаційних міжнародних актах.

До першої групи ми відносимо стандарти, які закріплені в двосторонніх і багатосторонніх договорах (конвенціях, пактах, угодах, договорах), звичаях міжнародного права, а також у приписах міжнародних органів, виданих на основі міжнародних договорів (наприклад, резолюції Ради Безпеки ООН). Зокрема, до обов'язкових міжнародних актів належать міжнародні документи, які ратифіковані Україною або до яких вона приєдналась, а саме: Конвенція ООН про права дитини, Факультативний протокол до Конвенції про права дитини щодо торгівлі дітьми, дитячої проституції й дитячої порнографії, Факультативний протокол до Конвенції про права дитини щодо участі дітей у збройних конфліктах, Конвенція про заборону та негайні заходи щодо ліквідації найгірших форм дитячої праці № 182, Конвенція про кіберзлочинність, Європейська конвенція про здійснення прав дітей, Конвенція про юрисдикцію, право, що застосовується, визнання, виконання та співробітництво щодо батьківської відповідальності та заходів захисту дітей, Конвенція про контакт із дітьми, Конвенція Ради Європи про захист дітей від сексуальної експлуатації та сексуального насильства.

Крім того, до цієї категорії актів, що містять міжнародні стандарти забезпечення прав неповнолітніх учасників кримінального провадження, варто віднести також обов'язкові акти загального характеру, такі як Паризькі принципи (Принципи щодо статусу й функціонування національних установ із захисту і сприяння реалізації прав людини), Загальна декларація прав людини, Міжнародний пакт про громадянські і політичні права, Факультативний протокол до Міжнародного пакту про громадянські і політичні права, Другий Факультативний протокол до Міжнародного пакту про громадянські і по-

літичні права, що стосується скасування смертної кари, Міжнародна конвенція про захист усіх осіб від насильницьких зникнень, Конвенція проти катувань та інших жорстоких, нелюдських або таких, що принижують гідність, видів поведінки і покарання, Факультативний протокол до Конвенції проти катувань та інших жорстоких, нелюдських або таких, що принижують гідність, видів поведінки та покарання, Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод, Європейська конвенція про запобігання катуванням чи нелюдському або такому, що принижує гідність, поведінню чи покаранню.

Стандарти, що містяться в актах загального характеру, тобто тих, що містять вимоги щодо захисту прав і свобод людини, є своєрідною основою та становлять невід'ємний зв'язок зі стандартами спеціального спрямування (у нашому випадку – стандартами забезпечення прав неповнолітніх у кримінальному провадженні).

До другої групи варто віднести міжнародні стандарти рекомендаційного характеру, які містяться в актах, прийнятих на конференціях, а також органами, що створені на базі міжнародних договорів. Відповідно до термінології міжнародного права це акти «м'якого» права, відхід від них хоч і не схвалюється, проте ознаками формальної обов'язковості вони не наділені [1, с. 500]. До них ми відносимо такі документи: Мінімальні стандартні правила ООН щодо відправлення правосуддя стосовно неповнолітніх («Пекінські правила», 1985 р.), Рекомендацію Ради Європи «Про соціальний вплив на злочинність неповнолітніх» (1987 р.) [7], Правила ООН щодо захисту неповнолітніх, позбавлених волі («Гаванські правила», 1990 р.), Керівні принципи ООН щодо попередження злочинності серед неповнолітніх («Ер-Рядські керівні принципи», 1990 р.), Мінімальні стандартні правила ООН стосовно заходів, не пов'язаних із тюремним ув'язненням (Токійські правила, 1990 р.), Керівні принципи щодо дій в інтересах дітей у системі кримінального правосуддя (1997 р.), Рекомендацію Ради Європи «Про нові способи боротьби із злочинністю неповнолітніх і роль правосуддя в справах щодо неповнолітніх» (2003 р.), Керівні принципи ООН щодо судочинства в питаннях дітей-жертв і дітей-свідків злочинів (Резолюцію ЕКОСОП 2005 р. № 2005/20), Керівні принципи політики Ради Європи щодо комплексних національних стратегій із захисту дітей від насильства (2005 р.), Керівні принципи, що стосуються правосуддя з питань, пов'язаних з участю дітей-жертв та свідків злочинів (2005 р.), Керівні вказівки Генерального Секретаря ООН «Підхід ООН до судочинства у справах неповнолітніх» (2008 р.), Керівні принципи ООН щодо належного застосування та умов альтернативних форм п'єкування про дітей (2009 р.), Керівні принципи Комітету Міністрів Ради Європи щодо правосуддя, дружнього до дітей (2010 р.), Принципи та керівні настанови ООН щодо доступу до правової допомоги в системі кримінального правосуддя (2012 р.).

Незважаючи на рекомендаційний характер цих актів, їх положення не можуть бути зали-

шені поза увагою у внутрішньому законодавстві, оскільки наша держава або була учасником конференцій, на яких ці акти приймалися, або виступала стороною в міжнародному договорі, що передбачає створення органів, до компетенції яких входить регулювання таких питань і видання відповідних актів.

Так, національні судові органи досить часто як додаткове обґрунтування своєї позиції використовують положення рекомендаційних актів. У Листі Вищого спеціалізованого суду України з розгляду цивільних і кримінальних справ від 18 липня 2013 р. № 223-1134/0/4-13 міститься положення про те, що під час здійснення кримінального провадження щодо неповнолітніх суди зобов'язані забезпечувати точне й неухильне застосування діючого законодавства, своєчасний і якісний їх розгляд, керуватись Конституцією України, Кримінальним кодексом України, Кримінальним процесуальним кодексом України, міжнародними договорами, згоду на обов'язковість яких надано Верховною Радою України (зокрема, Конвенцією ООН про права дитини від 20 листопада 1989 р., Мінімальними стандартними правилами ООН, що стосуються відправлення правосуддя щодо неповнолітніх, від 29 листопада 1985 р. («Пекінськими правилами»)), а також враховувати практику Європейського суду з прав людини, запроваджуючи їх положення у вітчизняну правозастосовну практику.

Варто підкреслити, що нині разом зі стійким зростанням кількості міжнародних актів рекомендаційного характеру підвищується також їх роль у здійсненні судочинства за участю неповнолітніх осіб. Це пояснюється всеосяжним характером їхніх норм, аналогів яким у сфері захисту прав неповнолітніх не вироблено в жодній із держав.

Іншим критерієм класифікації стандартів часто є сфера дії міжнародних актів. Так, виділяють універсальні та регіональні міжнародні стандарти. Перші діють на території різних континентів (Загальна декларація прав людини, Міжнародний пакт про громадянські і політичні права), а другі – лише в межах певного регіону (Європейська конвенція про захист прав людини і основоположних свобод, Американська конвенція прав людини, Африканська хартія прав людини і народів).

Н.В. Спесивов у дисертаційному дослідженні пропонує виділяти дві групи міжнародних стандартів здійснення кримінального судочинства за участю неповнолітніх: загальні стандарти прав усіх неповнолітніх учасників кримінального судочинства, що діють на всіх стадіях провадження, та спеціальні стандарти прав усіх неповнолітніх учасників кримінального судочинства, які діють залежно від процесуального становища неповнолітніх [5, с. 71].

Висновки.

Здійснивши аналіз сутності й значущості міжнародних правових стандартів забезпечення прав неповнолітніх осіб у кримінальному провадженні, ми пропонуємо поділити їх на три

групи за критерієм спрямованості на відповідних учасників кримінального провадження:

1) міжнародні правові стандарти загального спрямування (стосуються прав усіх неповнолітніх учасників кримінального провадження):

– право на доступ до правосуддя та справедливий судовий розгляд (компетентність і неупередженість органів, які здійснюють кримінальне судочинство, невідкладний характер здійснення провадження, недопущення невинуватих затримок під час судового розгляду, право на безкоштовну кваліфіковану допомогу, поінформованість неповнолітніх щодо всіх процесуальних дій, прав та обов'язків, забезпечення можливості висловити власну думку, право на перегляд судового рішення вищим за ієрархією судом);

– право на свободу й особисту недоторканність (забезпечення безпеки неповнолітнього на всіх етапах кримінального провадження, зокрема й під час судового розгляду, повага до особистості дитини, її думки, прав і свобод);

2) міжнародні правові стандарти спеціального спрямування (діють залежно від процесуального становища неповнолітніх осіб, залучених до сфери кримінального процесу):

– стандарти прав підлітків, щодо яких здійснюється кримінальне переслідування (співмірність заходів кримінального процесуального впливу, заходів процесуального примусу з особливостями особистості правопорушника та з обставинами правопорушення, перевага несудових способів вирішення кримінального правового конфлікту за участю неповнолітнього);

– стандарти прав неповнолітніх потерпілих та інших неповнолітніх учасників кримінального судочинства (право на захист у важких ситуаціях під час здійснення кримінального провадження, дотримання інтересів дітей, які виступають у кримінальному провадженні як потерпілі та свідки (встановлення мінімального числа допитів і їх тривалості, перерв у процесі дачі показань свідків, таких термінів судового розгляду й у такий час дня, що відповідає віку та рівню зрілості дитини), справедлива реституція, відшкодування заподіяної злочиним шкоди самими правопорушниками або державою);

3) міжнародні стандарти у сфері попередження злочинності серед неповнолітніх, що покладають на державу обов'язок щодо вжиття заходів із попередження злочинності неповнолітніх.

Міжнародні стандарти забезпечення прав неповнолітніх учасників кримінального провадження повинні застосовуватись у всіх випадках, у яких діти з будь-яких причин та в будь-якій якості контактують зі співробітниками будь-яких компетентних органів чи служб, що є відповідальними за реалізацію кримінального законодавства та мають на меті забезпечення дотримання всіх прав дитини.

Список використаних джерел:

1. Di Robilant A. Genealogies of Soft Law / A. Di Robilant // The American Journal of Comparative Law. – 2006. – Vol. 54. – № 3. – P. 500–501.

2. Кучинська О.П. Правові питання імплементації загальновідомих міжнародних стандартів у галузі прав людини у вітчизняне кримінальне процесуальне законодавство / О.П. Кучинська // Часопис цивільного і кримінального судочинства. – 2014. – № 1. – С. 57–61.

3. Міжнародні та європейські стандарти застосування покарання до неповнолітніх : [наук. нариси] / [О.М. Литвинов, Є.С. Назимко] ; за заг. ред. О.М. Литвинова. – К. : ВД «Дакор», 2015. – 76 с.

4. Рабінович П.М. Міжнародні стандарти прав людини: загальні ознаки, класифікація / П.М. Рабінович, О.О. Венецька // Вісник Академії правових наук України. – 2012. – № 4. – С. 18–28.

5. Спесивов Н.В. Международные стандарты осуществления уголовного судопроизводства с

участием несовершеннолетних и их реализация в современном российском уголовном процессе : дисс. ... канд. юрид. наук / Н.В. Спесивов. – Саратов, 2015. – 241 с.

6. Установление международных стандартов в области прав человека : Резолюция Генеральной Ассамблеи ООН 41/120 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://daccess-dds-ny.un.org/doc/RESOLUTION/GEN/NR0/496/28/IMG/NR049628.pdf?OpenElement>.

7. Рекомендація № R(87)20 Ради Європи «Про соціальний вплив на злочинність неповнолітніх» від 17 вересня 1987 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=9867987>.

Статья посвящена анализу международных правовых стандартов обеспечения прав несовершеннолетних в уголовном производстве, определению их правовой природы и значения. Автором исследуется вопрос классификации международных стандартов по различным критериям с целью обеспечения более эффективного, быстрого и правильного использования их при осуществлении гармонизации национального законодательства в сфере защиты прав и свобод несовершеннолетних участников уголовного производства.

Ключевые слова: международные правовые стандарты, международное право, уголовное производство, несовершеннолетние участники, обеспечение прав, судебное производство, судебное разбирательство, предупреждение преступности.

The paper analyzes the international legal standards guaranteeing the rights of minors in criminal proceedings, the definition of the legal nature and importance. The author examines the classification of international standards on various criteria in order to provide more effective, rapid and proper use them in harmonization of national legislation to protect the rights and freedoms of juvenile participants in criminal proceedings.

Key words: international legal standards, international law, criminal investigation, juvenile participants, ensuring the rights, court proceedings, judicial proceedings, crime prevention.